

Заснавальнік айчыннай лексікаграфіі (да 130-годдзя С.М. Некрашэвіча)

Д. Д. ПАЎЛАВЕЦ

Паказана роля С. Некрашэвіча ў распрацоўцы тэорыі беларускай лексікаграфіі, яго ўклад у арганізацыю слоўнікавай працы ў 20-я гады мінулага стагоддзя, стварэнні нацыянальнай тэрміналогіі, роля ў стварэнні Інстытута беларускай культуры, Нацыянальнай акадэміі навук. Прасочваецца трагічны лёс вучонага, вяртанне яго імя да шырокай грамадскасці і ягонай спадчыны ў навуковы ўжытак.

Ключавыя слова: народная мова, слоўнік жывой мовы, лексікаграфія, тэрміналогія, гісторыя навукі, палітыка беларусізацыі, рэпрэсіі, рэабілітацыя.

The role of C. Nekrashevich in developing the theory of the Belarusian lexicography, his contribution to the organization of the dictionary in the 20 years of the last century, the creation of a national terminology, role in the creation of the Institute of Culture of Belarus, the National Academy of Sciences. There is evidence of the tragic fate of the scientist, the return of its name to the general public and its legacy to the academic community.

Keywords: national language, the dictionary of a living language, lexicography, terminology, history of science, politics Belarusization, repression, rehabilitation.

Канец мінулага стагоддзя адметны тым, што ў гісторыка-культурны і навуковы працэс адбывалася вяртанне спадчыны тых творцаў, хто стаў ахвярай палітычных рэпрэсій і како ідэалагічная цэнзура настойліва імкнулася выкрасліць з айчыннай гісторыі, навукі. Гэта было пакаленне людзей, якія аддана, шчыра, рупліва працавалі на карысць сваёй Бацькаўшчыны, свайго народа, пакаленне высокіх інтэлектуалаў, якое на парэштках Расійскай імперыі імкнулася пабудаваць новую, вольную Беларусь. Яны верылі, што “багаты сладкій культурны мінуўшчынай, поўны маладых творчых сіл беларускі народ у хуткім часе дасць славянству і ўсяму свету яркія доказы свайго ўваскращэння і прынясе на раскошны алтар чалавечай цывілізацыі плён свайго нацыянальнага генія, лепшыя кветы свайго вызваленага духу”. [1, с. 29]. На жаль, гэтым спадзяванням не суджана было здзеісніцца. Аднак, нягледзячы на трагічную незавершанасць сваіх задумаў, яны паспелі зрабіць вельмі шмат. Пра іх доўгі час не згадавалася ў савецкіх энцыклапедыях, а калі і паведамлялася, то інфармацыя абмяжоўвалася зашыфраванай фармулёўкай: “у апошнія гады жыў за межамі БССР...”.

Сёлета спаўняеца 130 гадоў з дня нараджэння аднаго з найбольш яркіх прадстаўнікоў гэтага пакалення – самага вядомага моваведа 20-х гадоў XX стагоддзя, заснавальніка Інбелкульты, Інстытута беларускай мовы, Акадэміі навук БССР, яе першага віцэ-прэзідэнта, арганізатора слоўнікавай працы – Сцяпана Міхайлавіча Некрашэвіча. Ён пражыў у Мінску ўсяго дзесяць гадоў – перыяд зусім нядоўгі, але надзвычай плённы, паспяховы. І як бы ні стараліся прыхаваць памяць пра ягонае імя і дзеянісць, зрабіць гэта было немагчыма. Для тых, хто не пераставаў лічыць сябе беларусам, ён назаўсёды заставаўся ў памяці выдатным вучоным, таленавітым арганізаторам навукі, патрыётам. І не яго віна, што цягам многіх гадоў вартасць чалавечага жыцця, узровень адукаванасці, вучонасці вызначаліся іншымі крытэрыямі. Спачатку бальшавіцкія ўлады БССР праводзілі гэтак званую палітыку беларусізацыі, якая хутчэй за ўсё была імкненнем прыхаваць сваё негатыўнае стаўленне да ўсяго беларускага, бо яшчэ ў 1918 годзе адзін з камуністычных лідэраў заявіў, што беларусы і беларуская мова – гэта выдумка нацыяналістаў і што камуністы выступаюць супраць нацыянальных рагатаў. Мусіць, не выпадкова прадстаўнікі беларускай нацыянальнай эліты за межамі савецкай Беларусі не вельмі давяралі бальшавіцкай рыторыцы. Так, У. Жылка ў лісце да А. Луцэвіча пісаў: “Камуністы ў грунце варожы беларускай сялянскай стыхіі і нашай нацыянальнай ідэі. Усё, што робіцца ў Менску (а не столькі той работы, як галасу) ёсць не ласка, а ўступка з бою. Жаданне беларускіх камуністаў манапалізаваць беларускі рух – тактычны крок” [2, с. 257]. Улада нібыта дазваляе беларускаму руху пашырацца і ўмацоўвацца, садзейнічае развіццю нацыянальнай

самасвядомасці беларусаў і адначасова пільна цікуе за тымі, хто складае патэнцыйную небяспеку, адступае ад генеральнай лініі. Сутнасьць бальшавіцкай палітыкі ў дачыненні да беларускага нацыянальна-культурнага руху добра бачна з “Докладной записки” І. Апанскага старшыні АДПУ СССР Мянжынскаму, з якой вынікае, што “белорусские дела”... изо дня в день приобретают все более серьезный характер вследствие неуклонно усиливающегося национал-демократического движения” [3, с. 140].

С.М. Некрашэвіч упершыню тэарэтычна аргументаваў прынцыпы айчыннай лексікаграфіі, выступіў ініцыятарам складання поўнага слоўніка жывой беларускай мовы, асноўную задачу якога – спазнаць, “апрацаўваць нашу мову, выявіць яе як мову беларускую, прыгодную не толькі для пісання вершаў і штодзённага ўжытку, але і для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценняў нашай мыслі” [4, с. 57]. Для С. Некрашэвіча было зразумела: “слоўнік мовы ўсяго народа – гэта не такая кніга, што пішацца кожны год.” [4, с. 58]. Ён, як не хто іншы, ўсведамляў, што “народная мова – гэта народная творчасць; яна таксама ж свежая і вобразная, як і мова штучнай паэзіі... яна лёгка і свабодна, падобна штучнай паэзіі, карыстаецца фігураднымі зваротамі; яна, урэшце, называе рэчы не тым, чым яны ёсць ў рэчавістасці, а па тым ўражанні, якое яны робяць на народ. Першапачатковыя слова народнай мовы – гэта жывыя вобразы” [4, с. 62]. С. Некрашэвіч імкнуўся да замены іншамоўных слоў беларускімі народнымі або ўласнымі неалагізмамі. Так, ён прапаноўваў выкарыстоўваць замест аллегорыя – іншасказ, афарызм – выслоўе, багатыр – асілак, вадаварот – вір, генеалогія – радавод, дуэт – двуспей, інтэрмедыя – паміждзея, навалуніе – маладзік, овощи – гародніна, полнолуніе – поўня, вучэнік – падручнік, фрукты – садавіна, хлопак – бавоўна і інш. Адметная асаблівасць слоўніка С. Некрашэвіча і М. Байкова – дэманстрацыя велізарнага сінанімічнага багацця нашай мовы. Пры перакладзе рускіх адзінак на беларускую яны падаюць не адзін, а некалькі адпаведнікаў, у тым ліку і фразеалагізмы. Адлюстраванне ў слоўніку лексічнай варыянтнасці было новым для тагачаснай беларускай лексікаграфіі. Большасць прапанаваных С. Некрашэвічам і М. Байковым слоў былі вельмі ўдалымі, адпавядалі асаблівасцям нашай мовы і трывала замацаваліся ў ёй. У слоўніках С. Некрашэвіча адчуваецца дзівосная інтуіція вучонага-лексікографа, тонкага знаўцы народнай гаворкі. Ён надаваў вялікую ўвагу складанню рэгіянальных слоўнікаў з уключэннем у іх рэдкіх і састарэлых слоў, лічачы, што “кожна з такіх дзе-небудзь захаваных у глухім кутку слоў можа быць надзвычайна цікавым для мовазнаўцы, іншы раз вытлумачваючы паходжанне цэлай сям'і слоў” [4, с. 64]. Па яго разуменні, мова рыбакоў, пастухоў, рамеснікаў, вылучаючыся сваёй першароднай прастатай і свежасцю, з'яўляеца найцікавейшым матэрыялам для слоўніка. С. Некрашэвіч ўсведамляў, што ў народнай мове скрываецца велізарны патэнцыял ўнутранага маральнага выхавання, што мова павінна прывучаць чалавека з пялёнак да роднай глебы, зрасціць з духам, побытам і жыццём народа, яго гісторыяй і культурай, звычаямі і псіхалогіяй, з светаўспрыманнем, и разглядаў яе як вынік шматвяковага гістарычнага вопыту, у якім склалася нацыянальная культура. Падсумоўваючы разважанні аб канчатковым выглядзе слоўніка, С. Некрашэвіч кажа, што поспех справы будзе залежаць ад зладжанай працы цэлага калектыву, што задача збіральніцтва нялёгкая, але вельмі важная, неабходная і неадкладная. Будучы чуйным і нераўнадушным да роднага слова, ён як не хто іншы, чуў яго, бачыў яго, шукаў і знаходзіў яго залацінку, дарэчнасць, складнасць. Роднае слова было падуладнае яму, ён натхнёна выкрасаў агонь хараства роднай мовы, рэпрэзэнтаваў яе душу. На жаль, ягоным задумам не наканавана было спраўдзіцца: неўзабаве яго і паплечнікаў авбінаваццаць у спробах адараўваць беларускую мову ад рускай, і яны стануць ахвярай сталінскіх рэпрэсій, а зробленае імі на доўгія гады адыдзе ў нябыт або будзе беззвратна стражана.

Учытваючыся ў слова пра стан і задачы беларускага слоўніцтва, пранікаючы ў яго сутнасць, авалодваючы яго філасофіяй, разумееш, наколькі яго змест актуальны для сучаснага беларускага мовазнаўства. Тут С. Некрашэвіч падае прыклад сапраўданай, а не ілжывай любові да роднай мовы, абліжэння стаўлення да яе багацця. З даклада вынікае, што С. Некрашэвіч быў добра абазнаны ў асноўных пытаннях лексікаграфічнай працы нашых

суседзяў, пастаянна апеляваў да досведу складання слоўнікаў нямецкай і рускай моў, спасылаўся на тэарэтычныя працы вядомых славістаў, умела дастасоўваў дасягненні еўрапейскага мовазнаўства да беларускай глебы.

Вяртанне чэснага імя вучонага і яго спадчыны да грамадскасці, прызнанне яго невіноўнасці адбывалася доўга і пакутліва: 2 кастрычніка 1957 г. Ваенай калегіяй Вярхоўнага суда СССР С. Некрашэвіч быў рэабілітаваны па прысудзе 1937 г., праз 21 год адноўлены ў званні акадэміка (1978). І толькі 10 чэрвеня 1988 года Судовая калегія па крымінальных справах Вярхоўнага Суда БССР ў закрытым паседжанні адмяніла палітычныя адвінавачанні 1931 і 1936 гадоў “за адсутнасцю злачынства”.

Упершыню ў паслясталінскай БССР пра С. Некрашэвіча напісаў часопіс “Полымя” [5] у раздзеле “Старонкі беларускай энцыклапедыі”, відавочна, матэрыял рыхтаваўся для БелСЭ. Тут аб'ектыўна, станоўча ацэньвалася мовазнаўчая спадчына вучонага, яго роля ў распрацоўцы беларускай нацыянальнай тэрміналогіі, падрыхтоўцы і выданні першых падручнікаў для беларускіх школ, гаварылася пра беспадстаўнае адвінавачанне і арышт у 1930 годзе і пасмяротную рэабілітацыю ў 1957 годзе, аднак нічога пра паўторны арышт і расстрэл у 1937. Праўда, гэты артыкул так і не быў надрукаваны ў БелСЭ. Заслугі С. М. Некрашэвіча, М.Я. Байкова і іхняга “Расійска-беларускага слоўніка”, былі адмыслова ацэнены ў [6, с. 211]. Падрабязна разгледжана і высока ацэнена навуковая спадчына вучонага, асабліва слоўнікавая праца ў артыкуле [7]. Тут адзначана, што “перакладныя слоўнікі С. М. Некрашэвіча і М.Я. Байкова з’явіліся важным этапам у гісторыі агульнанацыянальнай лексікаграфіі і аж да выхаду” РБС 1953 і БРС 1962 “заставаліся найбольш грунтоўнымі працамі гэтага тыпу”, а “ролю С. М. Некрашэвіча ў гісторыі нацыянальнай культуры і асабліва беларускага савецкага мовазнаўства цяжка пераацаніць” [7, с. 37, 40]. Той жа аўтар піша пра С. Некрашэвіча ў ЭЛіМБеле: “з 1930 працаваў у Удмурцкай АССР (пры гэтым не тлумачыцца, чым займаўся там беларускі вучоны-мовавед, правадзейны сябар Акадэміі навук і чаму ён там апынуўся), а ў першыя паслярэвалюцыйныя гады дапускаў памылкі нацыяналістычнага характару”, але, як і пяць гадоў таму, не сказана ні слова пра паўторны арышт і расстрэл у 1937 годзе. Яшчэ больш дзіўна тое, што ў кнізе гэтага ж аўтара “Беларускія мовазнаўцы” (1985 г.) у артыкуле пра сакратара Слоўнікавай камісіі Інбелкультта Міколу Байкова – паплечніка, аднадумца Сцяпана Міхайлівіча, з якім яны распрацоўвалі канцэптульныя накірункі маладой беларускай лексікаграфіі, вызначалі шляхі яе развіцця, шмат зрабілі, каб беларуская мова захавала сваю чысціню, не выглядала скалечанай, – ні слова пра С. Некрашэвіча. Не адрозніваецца арыгінальнасцю і артыкул пра С. Некрашэвіча ў кнізе М.Г. Булахава “Восточнославянские языковеды”, дзе пададзены сціплыя біяграфічныя звесткі, пералічаны асноўныя працы, вылучана кола проблемаў, якімі займаўся, і нічога пра тое, што быў незаконна рэпрэсаваны, высланы за межы Беларусі, а потым і расстраляны. Апраўданы па другім прысудзе ў 1957 годзе, ён яшчэ доўга заставаўся персонай нон-грата ў айчынным мовазнаўстве і даведніках па палітычных выраках 1931 і 1936 гадоў. Савецкая ўлада па-ранейшаму верыла, што беларускі вучоны рыхтаваўся да барацьбы з бальшавікамі і імкнуўся стварыць буржуазную Беларускую Рэспубліку.

Упершыню дэталёва тэарытычную спадчыну С. Некрашэвіча, яго важкі ўнёсак у распрацоўку айчыннай лексікаграфіі ахарактарызаваў В. Шчэрбін, які адзначыў, што С. Некрашэвіч “вызначыў тры асноўныя ўмовы стварэння добрага слоўніка маладой літаратурнай мовы (абавязковая навукавасць такога слоўніка, яго агульнанацыянальны (народна-дывялектны і літаратурны) характар, рэальная ўжываемасць ў агульнанароднай мове змяшчаемых ім слоў” [8, с. 45]. На жаль, гэтым задумам вучонага не пашанцавала ажыццяўліцца, бо ў 30-я гады ў савецкай Беларусі “поруч з фізічным знішчэннем беларускіх мовазнаўцаў... ішло метадычнае вынішчэнне распрацаванай імі навуковай метадалогіі. У прыватнасці, была адкінута як непатрэбная добра аргументаваная С.М. Некрашэвічам канцэпцыя стварэння тлумачальнага акадэмічнага слоўніка агульнага, “далеўскага” тыпу. У выніку гэтага, не стварыўшы папярэдне падобнага поўнага апісальнага слоўніка жывой беларускай мовы, складальнікі нарматыўных слоўнікаў 30–80-х гг. вымушаны былі

ажыццяўляць адбор рэестравай лексікі для сваіх слоўнікаў не з усяго пераліку рэальна існуючых у беларускай агульнанарадной мове літаратурных і дыялектных слоў, а з вельмі абмежаванага кола моцна адфільтраванай лексікі, зыходзячы пры гэтым з палітычных установак на адпаведныя слоўнікі рускай мовы і з суб'ектыўна-валюнтарысцкіх арыентатаў на родныя гаворкі асобных буйных беларускіх пісьменнікаў. Менавіта гэтым тлумачыцца тое, што яшчэ і сёння, на зыходзе XX ст., завершанага слоўніка беларускай мовы пакуль што не існуе і задача па яго стварэнні застаемца актуальнай” [8, с. 49]. Гэта магчыма толькі аднавіўшы ў поўным аб’ёме навуковую метадалогію айчыннай слоўнікавай справы. Праз 15 гадоў (!) пасля поўнай рэабілітацыі да творчай спадчыны С.М. Некрашэвіча звярнулася галоўная мовазнаўчая навуковая ўстанова краіны, ля вытокаў якой ён стаяў, – Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа, надрукаваўшы асобным выданнем асноўныя лінгвістычныя працы вучонага. У прадмове да кнігі зазначаецца: “У асобе С. М. Некрашэвіча Нацыянальная акадэмія навук Беларусі мела таленавітага вучонага і буйнога арганізатара беларускай навукі ў гуманітарнай сферы, які пакінуў выдатны след у гісторыі беларускага мовазнаўства і гуманітарнай навукі наогул” [9, с. 10]. Тады ж у “Беларускай лінгвістыцы” быў надрукаваны артыкул А.І. Жураўскага, які называе С. Некрашэвіча “буйнейшы беларускі мовазнавец таго часу”, “здолъны арганізатар беларускай мовазнаўчай навукі і старанны даследчык беларускай мовы з широкім дыяпазонам навуковых ведаў” [13, с. 9].

Літаратура

1. Цвікевіч, А. Беларусь. Политический очерк / А. Цвікевіч. – Берлин: Изд. Чрезвычайной Дипломатической миссии Белорусской Народной Республики, 1919.
2. Жылка, Ул. Выбраныя творы / Ул. Жылка укладанне, прадмова і каментарыі М. Скоблы. – Mn.: Беларускі кнігазбор, 1998. – 358 с.
3. Скарыніч: Літ.-навук. гадавік Вып.5 / Укл. А. Каўка. – Mn: Беларускі кнігазбор, 2002. – С. 140–157.
4. Выбраныя навуковыя працы акадэміка С.М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэння / НАН Беларусі: Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; Навук. рэд. А. І. Падлужны. – Mn.: Бел.навука, 2004. – 190 с.
5. Германовіч, І. Лапаў, Б. Сцяпан Некрашэвіч / І. Германовіч, Б. Лапаў // Полымя. – 1967. – № 6 – С. 250–251.
6. Крамко, І.І. Юрэвіч, А.К. Яновіч, А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч // Рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – Т. 2. – 340 с.
7. Германовіч, І. К. Аб навуковай дзейнасці Сцяпана Міхайлавіча Некрашэвіча / І.К. Германовіч // Веснік БДУ. Сер. IV. – 1972. – № 3. – С. 34–40.
8. Шчэрбін, В. Ідэалам навукі не здрадзіў: Трагічныя старонкі з жыцця С.М. Некрашэвіча / В. Шчэрбін // Роднае слова. – 1995. – № 5. – С. 45–50.
10. Жураўскі, А.І. Сцяпан Міхайлавіч Некрашэвіч (Да 120-годдзя з дня нараджэння) / А.І. Жураўскі // Беларуская лінгвістыка, вып. 54. – Mn.: Беларуская навука, 2004. – С. 3–11.